

**«ՎԱՄՆ ՄԱՆԿԱՆՆ ԵՒ ԱՂԶԿԱՆՆ»
ԶՐՈՅՑԻ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ԾԱԾԿԱԳՐԵՐ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ
ՀՈԳԵՒՈՐ-ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԻ ՆԵՐՔՈՅ**

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

Ժ.-ԺԱ. դարերը հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ արարական լծի թօթափմանը յաջորդող խաղաղութեան մի երկարատեւ ժամանակաշրջան էին: Բուռն վերելք էր ապրում ժողովրդական տնտեսութիւնը: Աճում էր երկրի բնակչութիւնը: Բարգաւաճում էին Անին, Կարսը, Արծնը, Դուինը: Բարեկաւում էին ժողովրդի կենցաղային պայմանները: Առաջանում էր դրամական տնտեսութիւն: Մանուկ Արեղեանի բնորոշմամբ, «դրամը դառնում էր նոր աստուած, շահասիրութիւնը՝ կենսածն»: Փոխում էր հասարակական հոգեբանութիւնը: Վերանայում էին իրաւունքի, կրօնի, բարոյականութեան սկզբունքները: Մեղմանում էին կրօնական խստակենցաղ բարբերը: Անջատուելով եկեղեցական աշխարհայեացքից, աշխարհիկ տրամադրութիւններն արտայայտում էին ոչ միայն գուսանաց երգերի, այլեւ գրականութեան մէջ, որը սկսում էր դրսեւորել հեթանոսական դարերի աշխարհիկ ոգի եւ աշխարհայեցողութիւն¹: Նոր գաղափարները, աշխարհիկ տարրն ու պատկերները մուտք էին գործում կրօնի քողով պարուրուած հոգեւոր այլարանական գրականութեան մէջ, որի հիմքերը մեծ չափով գցուեցին նաեւ թարգմանութիւնների ճանապարհով:

Աշխարհիկ մտտիւններին զուգահեռ, գրականութեան, ինչպէս նաեւ բանահիւսութեան մէջ պահանջ է առաջանում դատապարտել ժամանակի ընչաքաղց ոգին եւ նիւթապաշտութիւնը, երկնային՝ հոգեւոր կեանքից առաւել երկրային կեանքը գերադասելու մտայնութիւնը: Որպէս քարոզչութեան միջոց, ընտրում է հոգեւոր-այլարանական, թարգմանական գրականութիւնը: Վերսկսում է հին թարգմանութիւնների ուսումնասիրութիւնը եւ հակում է առաջանում ղէպի յունական փիլիսոփայութիւնը²: Կատարում են նոր թարգմանութիւններ: Ուշադրութեան են արժանանում հնդկական, պարսկական եւ արարական աղ-

բիւրներից ծագած գրոյցները, որոնք թարգմանուում եւ ընդգրկուում են Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին ժողովածուի մէջ: Բոլոր այդ երկերը խրատական ուղղուածութիւն ունէին եւ արծարծում էին կեանքի ունայնութեան, մահուան առջեւ բոլորի հաւասարութեան գաղափարները⁵:

Հոգեւոր-այլաբանական գրականութեան իւրօրինակ նմոյշներից է ժ. դարում թարգմանուած արժէքաւոր մի ստեղծագործութիւն, որը յայտնի է «Պատմութիւն Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» կամ «Հարցմունք Աղջկան Ընդ Մանկան» անուններով: Այն ընդգրկուած է եղել Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին ժողովածուի մէջ եւ համարուում է հայ գեղարուեստական արձակի հնամենի նմոյշներից մէկը, որից մինչեւ ժԹ՝ դարը կատարուել են բազմաթիւ գրչագիր ընդօրինակութիւններ: Զրոյցի տարբերակներից ⁵ը, ըստ բովանդակային, խմբագրական եւ մշակման առանձնայատկութիւնների, ա, Բ, Ե, Ը, Ե խմբերի դասակարգմամբ, հրատարակել է Արմենուհի Սրապեանը⁶: Այն, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցը հայ միջնադարեան իրականութեան մէջ սիրուած եւ յաճախակի պատմուած թեմա է եղել, վկայում են դրա ժողովրդական տարբերակները՝ հեքիաթների ձեւով: Պահպանուել է 3 հեքիաթ՝ հետեւեալ վերնագրերով. «Հօրն Ու Մօրը Մախող Տղի Հեքիաթը»⁷, «Հօրն Ու Մօրը Մախող Տղան» եւ «Հօր Վրայ Նստեց, Մօրը Հագաւ, Մա Մը Խմեց»⁷:

Զրոյցի համառօտ բովանդակութիւնը տարբերակների համադրման համաձայն, հետեւեալն է.

Մի երկրի թագաւոր կամ քաղաքի իշխան անչափ գանձ ունի, բայց չունի որդի: Աստուղջ գաւակ է աղերսում, եւ նրա աղօթքները տեղ են հասնում: Թագաւորին մի գեղեցիկ որդի է ծնւում: Հայրը նրան ուսման է տալիս: Մանուկն ուսումնասիրում է աստուածաբանութիւն եւ իմաստասիրութիւն, դառնում աստղագէտ եւ անյաղթ պատերազմող, սակայն տարւում է կերուխումներով եւ շատ արագ վասնում հօր հարստութիւնը: Վաճառում է հայրենի տունը եւ այնուհետեւ ծնողներին տանում է պանդխտութեան, որ մուրալով ապրեն: Մի երկրի թագաւորին է վաճառում մօրը՝ ձիու դիմաց եւ հօրը՝ ընտիր զգեստի ու զէնքի: Ստանում է ծնողների օրհնութիւնն ու հեռանում ճամփորդելու՝ գանձ ու հարստութիւն վաստակելու նպատակով: Դաշտում ընկերանում է մէկ այլ Մանկան հետ եւ պատմում իր գործած արարքների մասին: Ընկեր Մանուկը նրան է յանձնում իր թղթերը՝ հեռաւոր երկրի թագաւորին

փոխանցելու համար, ասելով, որ թագաւորը իրեն շատ է սիրում եւ նրան մեծամեծ պարգեւներ կ'ընծայի:

Մանուկը ճանապարհ է ընկնում: Դաշտում յիշում է ծնողներին եւ արցունք թափում նրանց համար: Քնում է ձիու վրայ, իսկ ձին կորցնում է ճանապարհը: Ծարաւում են ե՛ւ ձին, ե՛ւ Մանուկը: Հասնում են մի ջրհորի: Մանուկը ցանկանում է ինքնասպան լինել՝ ջրհորը նետուելով: Քիչ անց, այնտեղից իր քսակով ջուր է հանում եւ խմում: Կարգում է քսակի մէջ գտնուող թրջուած թղթերը, որոնցում ընկեր Մանուկն իր մահն է սահմանել՝ թագաւորին պատուիրելով Հաշուեյարդար տեսնել նրա հետ, քանի որ վատնել է հօր հարստութիւնը, ապա ծախել ծնողներին: Մանուկն իրեն սպասուող մահուան մասին իմանալով, պատում է թղթերը եւ գոհանում, որ ծնողներն իրեն զրազէտ են դարձրել՝ ուսման տալով: Գտնում է ճանապարհը եւ ուղեւորում թագաւորի քաղաք: Քաղաքում իջեւանում է մի Պառաւի տանը եւ նրանից իմանում, որ տեղի գեղեցիկ, իմաստուն արքայադուստրն ուզում է ամուսնանալ ու այդ նպատակով հարց-հանելուկներ է առաջադրում փեսացուներին: Չպատասխանողներին գլխատում է: Արդէն 99 արքայազնի է սպանել: Մանուկը գնում է Աղջկայ մօտ եւ պատասխանում նրա բոլոր հարցերին, որոնք հիմնականում աստուածարանական են եւ քրիստոնէական բարոյախօսութիւնն են արտայայտում: Երբ Աղջկայ հարցերը սպառւում են, Մանուկը նրան է ուղղում իր միակ հարցը. «Ո՞վ է այն հարուստը, որ աղքատացաւ, հագաւ իր հօրը, հեծաւ իր մօրը եւ գնաց ապրուստ որոնելու: Իր մահով ջուր խմեց, բայց ապրեց»: Թէեւ Աղջիկն այս հարցի պատասխանը խորամանկութեամբ կորզում է Մանուկից, այնուամենայնիւ, վերջում ամուսնանում է նրա հետ: Թագաւորը Մանկանն է տալիս իր թագաւորութեան կէսը: Մանուկը փրկագնում եւ իր մօտ է բերում ծնողներին:

«Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցն՝ իր տարբերակներով, հետազօտողների ուշադրութիւնը սկսել է զբաւել տակաւին անցած դարասկզբից: Գրականագիտութեան մէջ, Հ. Ներսէս Անդրիկեանի, Հ. Ներսէս Ակինեանի, Արշակ Զօպանեանի, Արմենուհի Մրապեանի, Յասմիկ Մկրտչեանի եւ այլոց կողմից փորձեր են արուել զրա նախորինակը տեսնել հնդկական, պարսկական եւ արաբական բանահիւսութեան մէջ: Կարծիք կայ, որ Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին ժողովածուի զրոյցների (որոնցից է, ինչպէս նշուեց, այս մէկը) մի զգալի քանակութիւն հնդկական աղբիւրներից ուղղակի կամ միջնորդաւորմամբ, իբրեւ շրջիկ թեմաներ, անցել են նախ պարսիկներին, իսկ վերջիններից՝ արաբ-

ներին, աւելի ստոյգ՝ արարալիզու գրականութեանը: Որոշել այդ գրոյցների նախնական խմբագրութիւնը, որը յետագայ տարբերակումների նիւթ է դարձել՝ Հնարաւոր չէ⁸: Համարուում է նաեւ, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի զանազան նմոյշներ տարբեր ժամանակներում ներթափանցել են Հեքիաթների Հագար Ու Մէկ Գիշեր արարական ժողովածուի մէջ, որի ակունքները մասնագէտների գերակշռող մեծամասնութիւնը դարձեալ բխեցնում է Հնդկական գրականութիւնից: Այստեղից թարգմանութիւններ են արուել նախ պարսկերէն, ապա՝ արաբերէն: Արաբ թարգմանիչները յաճախ խմբագրել եւ նոյնիսկ անճանաչելիութեան աստիճանի փոփոխել են այդ ժողովածուի նախնական տեքստերը⁹: Հայր Ն. Անդրիկեանը կարծիք է յայտնել, որ գրոյցը թարգմանութիւն է արաբերէնից եւ սիւժէտային, գաղափարական առումով նմանութիւն է ցուցաբերում Հագար Ու Մէկ Գիշերի Հեքիաթների թուին պատկանող Թաւաղուղ աղջկայ պատմութեան հետ¹⁰: Հեքիաթի ամբողջ բարոյախօսութիւնն ուղղուած է ուսման եւ գիտելիքների (կրօնական եւ աշխարհիկ) նկատմամբ սէր քարոզելուն, ինչը կարող է մարդուն փրկել կործանումից¹¹: Համանման կարծիքներ են յայտնել նաեւ Հայր Ներսէս Ակինեանն¹² ու Արշակ Չօպանեանը¹³: Սրապեանը Հնարաւոր է համարել, որ նմանութիւնները կարող էին առաջանալ անկախաբար, կամ՝ մի այլ աղբիւրի ազդեցութեամբ¹⁴: Նորերս Հնդկական, պարսկական, արաբական հանգունակ գրոյցների եւ Հեքիաթների՝ հայկականին մօտ լինելու հարցն աղբիւրագիտական քննութեան է առել արեւելագէտ Յասմիկ Մկրտչեանը եւ եզրակացրել, որ հայկական Հնագոյն տարբերակը թարգմանութիւն է արաբական ձեռագրից, որի երրայտառ արաբերէն չորս պատառիկները պահուում են Սանկտ Պետերբուրգի Սալտիկով-Շչեդրինի անուան Պետական Հանրային Գրադարանում¹⁵:

Հետազօտողների մէջ՝ անխտիր, կասկած չի յարուցում «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի թարգմանութիւն լինելու տեսակէտը (չչփոթենք թարգմանութիւնը նախօրինակի ծագման խնդրի հետ): Այս դէպքում դրա հայերէն մշակման քրիստոնեայ բարոյախօսական ուղղուածութիւնը խորհել է տալիս այն մասին, որ ստեղծագործութիւնն իր բոլոր տարբերակներով, պատկանում է հայ միջնադարեան հոգեւորաւարանական թարգմանական գրականութեան Հինաւուրց նմոյշների շարքին: Զրոյցի քրիստոնէական քարոզչութեան մի զգալի մասը կենտրոնացած է Մանկան եւ Աղջկայ հարց ու պատասխանի վրայ, որով մեծ մասամբ մեծարւում է Ս. Գիրքը, տարփողւում են դրանում ամրագ-

րուած վարքականոններն ու քրիստոնեայ հաւատացեալի առաքինի կենսակերպը: Քրիստոնէական քարոզչութեանն են յարմարեցուած ոչ միայն Մանկան կերպարը, այլեւ զրոյցի մոտիւններն ու սիւժէտային կառուցուածքը:

«Մանուկ» եզրի քրիստոնէական բովանդակութիւնն ինքնին ամբարշտուած է Նոր Կտակարանում եւ Թովմայի «Հինգերորդ աւետարան» անուանուող տեքստում, ուր շարադրուած են Յիսուս Քրիստոսի այսպէս կոչուած «գաղտնի խօսքերը»: Թովմայի անունը յայտնի է եղել ամբողջ Արեւելքում: Համարուել է Քրիստոսի ժամանակակիցը, որը զրի է առել Փրկչի խօսքերը: Դրանց հիմնական միտումն այն է, որ հարուստներին աշխարհից անվերապահօրէն հրաժարուելու կոչ է անում: Բարոյախօսական քարոզներում ասում է, թէ մարդիկ կը փրկուեն միայն այն դէպքում, երբ մերկանան «առանց ամօթ զգալու» եւ այդ վիճակում նայեն մէկը միւսին, «ինչպէս դա անում են մանուկները»: Յիսուսի գաղտնի խօսքերից Չորդում մանկանց մասին ասում է. «Յիսուսը տեսաւ մանկանց, որոնք կաթ էին ծծում եւ ասաց իր աշակերտներին. «Սոյն մանկունք, որոնք ծծում են, նման են նրանց, ովքեր արքայութիւն են մտել»: Սրանք հարցրին նրան. «Եթէ մանկունք լինենք, կը մտնե՞նք արքայութիւն: Եւ Յիսուսն ասաց. «Երբ երկուսդ մէկ կը դառնաք, իսկ ներքինը կը դառնայ արտաքին, իսկ բարձրը՝ ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին՝ ցածրը. եւ եթէ տղամարդուն ու կնոջը մէկ միասնութիւն անէք, որ տղամարդն այլեւս տղամարդ չլինի, իսկ կինը՝ կին <...>, այնժամ կը մտնէք արքայութիւն»¹⁶:

Մարկոսի աւետարանում Քրիստոսի մօտ մանուկներ են բերում, որ դիպչի նրանց, բայց առաքեալները սաստում են բերողներին: Քրիստոսը դա տեսնելով, բարկացած ասում է. «Թոյլ տուք մանկուտոյդ գալ առ իս, եւ մի արգելուք զոռսա. զի այդպիսեացդ է արքայութիւն Աստուծոյ: Ամէն ասեմ ձեզ, Որ ոչ ընկալցի զարքայութիւն Աստուծոյ իբրեւ զմանուկ՝ ոչ մտցէ ի նա»¹⁷: Քրիստոսն ինքը մի մանուկ է եւ Զուկասի աւետարանում իրեն համեմատում է մանկան հետ: Նա բերում է մի մանկան, կանգնեցնում իր կողքին եւ ասում. «Որ որ ընկալցի զմանուկս զայս յանուն իմ՝ զիս ընդունի, եւ որ զիս ընդունիցի՝ ընդունի զառաքիչն իմ. զի որ փոքրիկն է յամենեալն ի ձեզ՝ նա եղիցի մեծ»¹⁸:

Նոյնպիսի մանուկ է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Ազգկանն» զրոյցի Մանուկը, որի գործողութիւնները բխում են Ս. Գրքի պատգամներից: Նա Քրիստոսի քարոզած արքայութեանն է ձգտում: Վատնել է հօր գանձ ու հարստութիւնը եւ մեկնել օտար աշխարհ՝ հարստութիւն, այ-

սինքն արքայութիւն գտնելու յոյսով: Նոյնը քարոզում էր Քրիստոսը. «Երանի աղքատացոյ հոգով, զի ձեր է արքայութիւնն Աստուծոյ: Երանի որ քաղցեալ են այժմ, զի յագեցցին. երանի որ լան այժմ, զի ծիծաղեցցին... Ուրախ լիջիք յատուր յայնմիկ եւ գնծասջիք, զի ահա վարձք ձեր քազում են յերկինս... Բայց վայ ձեզ մեծատանցոյ, զի ընկալայք զմխիթարութիւն ձեր: Վայ ձեզ որ յագեալդ էք այժմ, զի քաղցիցէք. վայ ձեզ որ ծիծաղիքդ այժմ, զի սգայցէք, եւ լայցէք...»¹⁹: Մի հարուստ մարդ Քրիստոսին հարցնում է. «Վարդապետ բարի, զի՞նչ արարից զի կեանսն յաւիտենական ժառանգեցից»: Յիսուսը պատասխանում է նրան. «...եթէ կամիս կատարեալ լինել, երթ, գոր ինչ ունես վաճառեա եւ տուր աղքատաց, եւ ունիցիս զանձս յերկինս. եւ առ զխաչն եւ եկ զկնի իմ»: Այս ասելով, սկսում է քարոզել իր աշակերտներին. «Չիարդդ դժուարին է որ զինչսդ ունին, մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ... Դիւրին է մալխոյ ընդ ծակ ասղան անցանել, քան մեծատան յարքայութիւն Աստուծոյ մտանել»²⁰:

Հօրն ու մօրը, մերձաւոր հարազատներին «վաճառելու», այսինքն Աստուծոյ սիրուն երկրորդելու մտայնութիւնը նոյնպէս արձանագրուած է Աւետարանում՝ Քրիստոսի քարոզների մէջ: Յիսուսի աշակերտներից Պետրոսը հարցնում է իր վարդապետին, թէ ինչպէ՞ս կարելի է փրկուել եւ մտնել երկնային արքայութիւն: Ուսուցիչը պատասխանում է. «Ամէն ասեմ ձեզ, ոչ ոք է որ երող գտուն կամ գեղարար կամ գրորս կամ զհայր կամ զմայր կամ զորդիս կամ զագարակս վասն իմ կամ վասն աւետարանին, եթե ոչ առնուցու հարստապատիկ այժմ յայսմ ժամանակի տունս եւ եղբարս եւ քորս եւ մարս եւ որդիս եւ ագարակս հալածանօք հանդերձ, եւ յաշխարհին որ զալոց է՝ զկեանսն յաւիտենականս: Չի քազումք եղիցին առաջինք՝ յետինք, եւ յետինք՝ առաջինք»²¹: Դուկասի Աւետարանում նա դարձեալ նոյն քարոզն է անում իրեն հետեւող ժողովրդին. «Եթէ ոք գայ առ իս, եւ ոչ առեայ զհայր իւր եւ զմայր եւ զկին եւ զորդիս եւ զքորս, նա եւ զանձն եւս իւր, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել»²²:

Այստեղից կարելի է կռահել, թէ ինչու՞ է Ագաթանգեղոսը Հայաստանում քրիստոնէութիւն տարածող Գրիգոր Լուսաւորչի մասին ասում. «Եւ անչափ անցատէր ի հայրենացն բնակացն իւրեանց՝ մինչեւ ասել նոցա, թէ «Մոռացայ զժողովուրդ եւ գտուն հօր իմոյ»»²³: Նոյն կերպ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկն է վարւում՝ վատնելով հօր հարստութիւնը, վաճառելով նրա տունը եւ մինչեւ անգամ հայրենիքը: Նա ուսումնասիրել է Ս. Գրքի իմաստասիրութիւնը: Նա քրիստոնէական ըմբռնումներով, արդար մարդն է, որի համար նիւթական աշխար-

հը, հարագատական, արիւնակցական կապերը ոչ մի արժէք չունեն երկնային արքայութեան համեմատ:

Մանուկը թափառող հերոս է: Նա գանձեր է փնտրում օտար թագաւորութիւնում: Այդ թագաւորութիւնը հանդերձեալ աշխարհը պէտք է լինէր՝ երկնային դրախտը, որի գանձերն ու արքայութիւնն էին խոստանում քրիստոնեայ քարոզիչները ճգնակենցաղ հաւատացեալներին: Իսկ այս տեսակէտից Մանկան՝ վաճառուած ծնողներին դաշտում յիշելն ու լաց լինելը հասկացոււմ է որպէս նրանց հոգու փրկութեան մասին մտատանջութիւն: Ծնողները վայելել են երկրային փառքն ու կարողութիւնը եւ չեն մտածել յետմահու կեանքի մասին: Մանուկը վատնել է այդ կարողութիւնը եւ նրանց վաճառել երկրային թագաւորին: Այլարանօրէն դանշանակում է, որ Մանուկը ծնողներին ապաշխարելու հնարաւորութիւն տալով, ինքը գնացել է հանդերձեալ աշխարհ: Եթէ դա այդպէս է, ապա ծնողների վաճառքն աւելի շուտ գրաւ է յիշեցնում: Զրոյցի բոլոր տարբերակներում ծնողները զարմանալի հնազանդութիւն են ցուցաբերում Մանկան կամքի առջեւ, անտրտունջ ասելով. «Դու գիտես որդեակ»: Սա, իհարկէ, այսպէս չպէտք է լինէր ստրկութեան վաճառուող մարդկանց համար, այն էլ այն դէպքում, երբ վաճառողը հարագատ գաւակն է: Մինչդեռ մի տարբերակում (ձ խումբ)²⁴ ծնողներն իրենց աղքատացման պատճառը Հին ու Նոր կտակարանները չիմանալն են համարում եւ Մանկանն Աստուածաշունչն ուսանելու տալուց յետոյ, նրա հետ կամովին մեկնում են մի այլ երկիր, որտեղ էլ վաճառոււմ են: Սրանից երեւում է, որ Մանկան հայրն ու մայրը նոյնպէս ապաշխարելու հակումներ ունեն: Նրանք ստրկութեան են դրուած երկրային թագաւորի մօտ եւ պէտք է փրկագնուեն իրենց իսկ ապաշխարանքի դիմաց:

Որտեղից է սկսում Մանկան մուտքը հանդերձեալ աշխարհ: Դաշտում ընթանալիս, նա քնում է ձիու վրայ, եւ ձին կորցնում է ճանապարհը: Երբ արթնանում է, ծարաւում են ե՛ւ ինքը, ե՛ւ ձին: Պատահում են մի ջրհորի, եւ Մանուկը, որ տրամաբանօրէն պէտք է մտածէր նախ ծարաւը հագեցնելու մասին, մտածում է վերջ տալ կեանքին՝ ջրհորը նետուելով (Ձ խումբ)²⁵: Այս հանգամանքը նրա մահուան ձգտումի խօսուեն վկայութիւններից է, եւ մահը տուեալ դէպքում պէտք է տեղի ունենայ ջրհորի միջով²⁶:

Մանուկի՝ ջրհորն իջեցուած քսակի կամ գդակի մէջ թղթեր կան, որոնցում իր մահն է սահմանուած: Նա դաշտում հանդիպել է իր նման մի Մանկան եւ ընկերացել հետը: Պատմել է իր մասին, իսկ Ընկեր Մանուկը որոշել է մահուան մատնել նրան, օտար աշխարհի թագաւորի

ձեռքով: Ընկեր Մանուկն այդ թագաւորի որդին է, սիրելին եւ գանձապետը: Մանկանը խնդրել է թղթերը յանձնել նրան եւ փոխարէնը մեծ պարգեւ ու հարստութիւն ստանալ, իսկ իրականում դատաստան է պահանջել նրա համար: Մանուկն այդ մասին իմանում է միայն այն ժամանակ, երբ քսակով (հարստութեան նշան) ջրհորից հանած ջուր է խմում: Քսակում թղթերն են, որոնք թրջւում են: Մանուկը կարգում, հասկանում է, որ իրեն մահ է սահմանուած եղել եւ գոհանում, որ ուսում (աստուածարանութիւն) ու գրագիտութիւն է ստացել: Այնուհետեւ օտար աշխարհում տեղի է ունենում նրա հանդիպումը Պառաւի հետ, որը հիւրընկալում է նորեկին եւ յայտնում քաղաքին ահարեկած Աղջկայ՝ թագաւորի դստեր մասին:

Այս սիւժէն բացառիկ հարագատութեամբ կրկնում է տարրեր ժողովուրդների, այդ թւում հայկական բանահիւսութեան մէջ տարածուած երեք եղբայրների մասին առասպելական ծագումով հեքիաթների նախազրուիւնը, որի համաձայն, թագաւորի երեք զաւակները ճանապարհւում են կորած արքայազուստրերին փնտրելու (ամուսնութեան ձգտում), կուրացած հօր աչքերի դեղը գտնելու կամ ուղղակի բախտ որոնելու նպատակով: (Նմանօրինակ հեքիաթների առասպելականութիւնը վաղուց նկատել են երախտաշատ հայագէտ Մանուկ Արեղեանը եւ ռուս անուանի բանագէտ Վլատիմիր Տոպորովը²⁷): Աւագ եղբայրները կրտսերին իջեցնում (կամ դաւաճանարար գցում) են հորը կամ ջրհորը, եւ նա յայտնում է հանդերձեայ աշխարհում: Այստեղ հիւրընկալում է մի Պառաւի տանը, նրանից ջուր է խնդրում ծարաւը յագեցնելու համար, սակայն Պառաւը յայտնում է, որ քաղաքի ջրի ակը փակել է սուկայի վիշապը եւ ջուր է բաց թողնում միայն մարդկային գոհեր (աղջիկներ) ստանալուց յետոյ: Կրտսեր եղբայրը գնում, յաղթում է վիշապին Փիզիկապէս, այնպէս, ինչպէս Մանուկը՝ Աղջկան՝ հոգեւոր-իմացական ասպարէզում: Հայկական հեքիաթներից կարելի է յիշատակել «Անմահական Խնձոր»ը²⁸, «Ուսկէ Խունձուրուն Նազրլը»ն²⁹, «Հագարան Բլրուլ կամ Ալո Դինոյի Նազրլը»ն³⁰, «Լուշ Փարին»ը³¹, «Աժգահակը»³² եւն.:

Թէ որքան հին են դաշտում թափառելու, ծարաւելու, ջուր գտնելու, քնով անցնելու, սպա վիշապից աղջիկ ազատելու մոտիւնները, փաստում է նաեւ *Ռոստամ-Չայ* հայ-իրանական էպոսը: Ռոստամը խիստ ծարաւում է աւերակ դաշտի մէջ եւ ջուր է փնտրում: Գտնում է մի աղբիւր: Ծարաւը յագեցնում ու քնում է: Արթնանում՝ տեսնում է, որ իր ճանապարհի ընկեր Բեժանդի վրայ են յարձակուել 7 դեւերը (վիշապները)՝ աղբիւրի տէրերը: Երկուսով սպանում են նրանց: Այնուհետեւ Բեժանդը

սպանում է Զոնդա դեին եւ ազատում նրա առեւանգած աղջկան: Ռուստամն օտար աշխարհում հանգրուանում է մի պառաւի տանը եւ նրա խորհուրդներով ու օգնութեամբ սպանում քայլելիս գետնի վրայ ակօսներ բացող Սալմանէ Մնդիրն³⁰:

Քանի որ գրականագիտութեան մէջ, ինչպէս ասուեց, գերակայում է այն կարծիքը, թէ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցը թարգմանութիւն է արարերէնից, ապա տեսնենք՝ արարական բանահիւսութեան մէջ կա՞ն արդեօք համանման մոտիւններ, որոնք նկարագրում են հանդերձեալ աշխարհ ընկած հերոսին: Այդպիսի սիւժէ հանդիպում է *Հագար Ու Մէկ Գիշեր ժողովածուի* մէջ: Հեքիաթը կոչւում է «Պառաւի Եւ Ուխտաւորի Պատմութիւնը»³⁴: Սկսւում է այսպէս. «Ուխտաւորներից մի մարդ քնեց երկար քնով, իսկ յետոյ արթնացաւ եւ ուխտաւորների հետքերը չտեսաւ: Եւ նա վեր կացաւ եւ գնաց եւ շեղուեց ճանապարհից, եւ շատ շանցած, տեսաւ վրան: Եւ վրանի մուտքի մօտ նա տեսաւ ծեր կնոջ, իսկ նրա կողքին՝ քնած շան: Եւ մարդը մօտեցաւ վրանին, ողջունեց պառաւին եւ ուտելիք խնդրեց, եւ պառաւն ասաց. «Գնա այ այն հովիտը, օձեր որսա այնքան, որքան քեզ կը հերիքի, իսկ ես կը խորովեմ եւ կը կերակրեմ քեզ»:

Այս նախարանից պարզ է դառնում, որ ուխտաւորը օտարերկրեայ մի վայր է ընկել, ուր միւս ուխտաւորների հետքերը չեն երեւում, եւ այդ վայրը պէտք է որ հանդերձեալ աշխարհը լինի: Ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ հանդերձեալ աշխարհի արարածներ են համարւում եւ շունը, եւ օձերը³⁵: Մանկան եւ աղջկայ գրոյցի հետ եղած զուգահեռ մոտիւններից են քնելով ճանապարհից շեղուելն ու օտար աշխարհ ընկնելը:

Զրոյցի Մանկան քունն էլ հանդերձեալ աշխարհ ընկնել է նշանակել: Այդ մասին վկայում են նախեւառաջ հայկական հաւատալիքները, որոնց համաձայն, քնելը եւ մեռնելը հաւասարաթէք հասկացութիւններ են: Դա պարզօրէն երեւում է ժողովրդական հանելուկներից, ուր գիշերալին քնի մէջ ընկղմած մարդիկ տապալւում, զոհ են գնում, կամ լուսածագի աւետարեք արթողն ազդարարում է Քրիստոսի յարութիւնը մեռելներից³⁶: «Ննջել» բառը հայերէնում համազօր է քնելուն եւ մեռնելուն, ինչպէս՝ «մահիճ»ը, որը եւ անկողնի իմաստն է արտայայտում, եւ իր մէջ կրում է «մահ» արմատը: Հայ մատենագրութիւնից աւանդուած է. «Անկողին.. ի մահ իջումն է... մահիճք վասն այնր ասի»³⁷: Հայկագեան բառարանը բացատրում է նաեւ մարմնական մահուան եւ յարութեան իմաստով. «վախճանիլ. մեռանիլ յուսով յարութեան»³⁸

Մակայն դառնանք արարական հեքիաթի շարունակութեանը: Այստեղ եւս ուխտաւորը, ինչպէս երեք եղբայրների հեքիաթներում հանդերձեալ աշխարհ ընկած կրտսեր հերոսը, ծարաւը յագեցնելու համար Պառաւից ջուր է խնդրում, իսկ Պառաւն առաջարկում է խմել առուակի ջրից, որը շատ դառն է (հայկական հեքիաթներում՝ ցեխանման): Ուխտաւորը զարմացած հարցնում է, թէ ինչպէ՞ս է Պառաւն ապրում այնպիսի մի տեղ, ուր ջուրը դառն է, իսկ ինքը ստիպուած է օձերով կերակրուել: Դրան հետեւում է Պառաւի հարցը. «Իսկ ինչպիսի՞ն են ձեր երկրները»: Ուխտաւորը նկարագրում է երկրային բարիքները՝ ընդարձակ տներով, հասուն, քաղցր պտուղներով, առատ ջրաւազաններով եւ գառների հօտերով: Այնժամ Պառաւն ասում է. «Լսել եմ այդ մասին: Ասա ինձ, ձեզ մօտ կա՞ն սուլթաններ, որոնք դատում են ձեզ եւ նեղութիւն պատճառում իրենց դատավճիռներով, երբ դուք նրանց իշխանութեան տակ էք, եւ եթէ ձեզանից որեւէ մէկը մեղք է գործում, վերցնո՞ւ են նրա ունեցուածքը եւ մսխում, իսկ երբ կամենում են՝ վճնդում են ձեզ ձեր տներից եւ քնաջնջում ձեր ցեղը»: «Դա պատահում է, - պատասխանում է ուխտաւորը: Եւ այնժամ Պառաւն ասում է. - Այդ դէպքում, երբում եմ Ալլահով, այդ նրբին կերակուրները եւ հիասքանչ կեանքը եւ քաղցր բարիքները նեղութիւնների ու անարդարութիւնների հետ մէկտեղ թոյն կը լինեն, իսկ մեր ուտելիքներն անվտանգութեան հետ մէկտեղ՝ օգտակար դեղորայք»:

Այս երկխօսութիւնն, իհարկէ, երկրային կեանքի ունայնութեան եւ հանդերձեալ աշխարհի փառաւորութեան մասին կրօնական, ասկետական քարոզ է: Հանդերձեալ աշխարհը Պառաւի երկիրն է, ուր շէն ոչ սուլթաններ, ոչ էլ նրանց անարգար հալածանքները: Նրա աշխարհը երկրից դուրս գտնուող տարածութիւն է, ուր ընկել է ուխտաւորը, այսինքն, ապաշխարող հերոսը:

Այստեղ հարկ է յիշել երրայտառ արարերէն այն ձեռագիրը, որից Յարութիւն Մկրտչեանը թարգմանուած է համարում «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի հայերէն ձեռագրի հնագոյն տարբերակը: Մի դրուագում արարական օրինակը հայկականին նմանուելու հետ մէկտեղ ունի շատ էական տարբերութիւններ: Նմանութիւնն այն է, որ ե՛ւ հայկական, ե՛ւ արարական ձեռագրերում պատանին (Մանուկը) ճանապարհին հանդիպում է մէկ այլ ձիաւոր պատանու, որից նամակ է ստանում թագաւորին փոխանցելու համար: Արարական ձեռագրում տղան նամակը դնում է թաշկինակի մէջ, հայկական ձեռագրերում՝ քսակի: Ե՛ւ հայկականում, ե՛ւ արարականում նա ճանապարհին խմելու ջուր է

փնտրում, բայց արարականում չի գտնում, իսկ Հայկականում գտնում է ջրհոր: Արարականում ջրի երկար որոնումներից ձին քրտնում է, իսկ տղան քանդում է թաշկինակը, սրբում ձիու քրտինքի ջուրը եւ խմում, իսկ Հայկականում ջուրն իր քսակով հանում է ջրհորից³⁹: Այս դրուագը ցայտունորէն ապացուցում է, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի վերաբերեալ Հայ իրականութեան մէջ, արարական բնօրինակից անկախ, բոլորովին ինքնուրոյն մոտիւններ են գոյութիւն ունեցել, որոնք միանգամայն նոր հորիզոններ են բացում մեր առջեւ, տուեալ դէպքում մասնանշելով ջրհորի միջով հանդերձեալ աշխարհ տանող ճանապարհը, որով գնում է հեքիաթալին երրորդ հերոսը: Հեքիաթներում նա պէտք է խմէր Պառաւի առաջարկած ջուրը, սակայն «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում ծարաւը յագեցնում է ջրհորից քսակով հանած ջրով, որի մէջ իր մահն է սահմանուած: Ուրեմն Մանուկն իր մահն է խմում, եւ այդ իրողութիւնը պէտք է նրա, իրրեւ մեռնելու փաստ ընդունել:

Այս ամէնը մեզ հիմք է տալիս կասկած յայտնել «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի հայերէն հնագոյն օրինակի՝ արարերէնից թարգմանուած լինելու տեսակէտի կապակցութեամբ, մանաւանդ այն պարագայում, երբ արարերէն եւ եբրայատառ արարերէն ձեռագրերի քննական բնագրերն առաջօր հրատարակուած չեն, իսկ Մկրտչեանն իր գիտական թեզը հիմնաւորելու համար հիմք է ընդունել սոսկ իր ձեռքի տակ եղած միակ բնագիրը: Այդուհանդերձ, եթէ գրոյցը նոյնիսկ թարգմանուած էլ համարելու լինենք արարերէնից, միեւնոյն է, իր առանցքային որոշ մոտիւններով ծագումնաբանօրէն աւելի հարազատութիւն է ցուցաբերում Հին Արեւելքից եկող հաւատալիքների, քան, զիցուք, քրիստոնէական կամ մահմեդական աւանդութեան հետ: Խօսքն առաջին հերթին վերաբերում է հանդերձեալ աշխարհ ընկած Մանկան եւ Աղջկայ հանդիպմանը, որից յետոյ է որոշուած՝ հերոսին վիճակուած է արժանանալ երկնային արքայութեան գանձերի՞ն, թէ՞ նա կործանուելու է, ինչպէս Աղջկայ հրամանով գլխատուել ու կորստի էին մատնուել 99 արքայազնները: Կրօնադիցարանական այսպիսի ըմբռնման մենք ականատես ենք լինում բոլորովին էլ ոչ մահմեդական (արարական) միջավայրում, այլ իրանական նախախոյանական՝ զրադաշտական հաւատալիքներում: Վենդիգատում մարդկային հոգիների մասին ասում է, որ «Երբ առաքինիների հոգիներն անցնում են ուրիշ աշխարհ, աստղերը, լուսինը եւ արեք օրհնում են նրանց»⁴⁰: Յատուցման Զինվատ կամուրջն անցնելուց յետոյ առաքինի հոգուն ջահել աղջկայ կերպարանքով հանդիպում են նրա բարի գործերը: Այնուհետեւ առաջին, երկրորդ եւ երրորդ քայլերով մուտք

է գործում բարի մտքերի, բարի խօսքերի եւ բարի գործերի երկինքները: Չորրորդ քայլով հասնում է անվախճան Լոյսին, որն ինքը՝ երանութիւնն է: Մեղաւոր Հոգին նոյնպէս հանդիպում է աղջկայ, երբ կամուրջից սայթաքում եւ ընկնում է անդունդը: Այդ ժամանակ նրան ընդառաջ է գալիս զարձեայ «ջախել մի աղօջիկ, որն ամենեւին էլ նման չէ ջախել աղօջկայ»: Այնուհետեւ անցնում է չար մտքերի, չար խօսքերի եւ չար գործերի երեք դժոխքներով ու յայտնւում Ահրիմանի առջեւ⁴¹:

Իրանական Եուշտի Ֆրիան գրական յուշարձանում մեղաւոր Հոգիներին հանդիպող այդ աղջիկն Ախտի Եատուկ կախարղն է (վհուկը՝ Զատուկը, որ իգական կերպարանքով է պատկերացւում): Նա հանելուկներ առաջադրողի դերակատարութիւն ունի: Գլխատում է 900 մարդու, որոնք պարտւում են իր հարցերին չպատասխանելով: Յայտնւում է Եուշտի Ֆրիանը, ով իր ժամանակակիցների մէջ ամենաառաքինի մարդու համբաւն ունէր, պատասխանում է Ախտի հանելուկներին եւ կործանում նրան⁴²:

Թէ իրանական աւանդութեան մէջ որքան խոր հնութիւն ունի կնոջ առջեւ առաքինութեան քննութիւն յանձնելու այս մոտիւր, վկայում է Աւեստայի Արան Եաշտը, ուր յիշատակւում է Ֆրիաներից Եոիշտան, որ գոհեր էր մատուցում Արդուի Սուրա Անահիտային՝ չար ու նսեմ Ախտի հարցերին ճիշտ պատասխաններ գտնելու եւ նրան յաղթելու համար⁴³: Եուշտի Ֆրիանի մասին պատմող մատեանում էլ շեշտւում է երկրային կեանքում աստուածաճանճոյ գործեր կատարելու քարոզը, որ պէսզի մարդ յետագայում երկնային դրախտի արժանանայ⁴⁴:

Նոյնը վերաբերում է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում Մանկան՝ ծնողների դէմ մեղանշելու՝ «վաճառելու» մտաւիւն, որի ծագումը եւս չպէտք է քրիստոնէութեանը կամ մահմեդականութեանը վերագրել⁴⁵: Այսպիսի մոտիւ հանդիպում է հելլենական դիցարանութեան մէջ, ուր հանելուկ լուծողի դերում երեւան է գալիս Լայտի որդի Էդիպոսը: Նա ծնուած օրից Թերէ քաղաքում լքուել է ծնողներից եւ չի ճանաչում նրանց: Լեռներում մեծանալով, ուղեւորւում է Թերէ, ուր քաղաքին ահարեկել է կոյսի դէմքով, առիւծի մարմնով, արծուի թեւերով եւ օձ պոչով Սֆինքսը: Նա հանելուկ է առաջադրում բնակիչներին եւ ճիշտ պատասխան չստանալու դէպքում խեղդում է նրանց: Էդիպոսը ճանապարհին հօրը հանդիպելով, անգիտութեամբ սպանում է նրան, ապա լուծում է Սֆինքսի հանելուկը եւ քաղաքն ազատում հրեշից: Թերէ-ացիները նրան արքայ են կարգում եւ ամուսնացնում Լայտի կնոջ՝ Իոկաստէի հետ, որն Էդիպոսի հարազատ մայրն է: Ժամանակ անց, երբ

էղիպոսն իմանում է, որ հայրասպան է զարձել եւ արինապղծուել մօր հետ, կուրացնում է իրեն եւ դեգերում մահուան արահետներով⁴⁶ :

Վ. Ն. Եսարիսն Սոֆոկլէսի «էղիպոսը կոլոնում» ողբերգութեան առիթով գրել է, որ հերոսի «...ամբողջ վարքագիծը ներթմուած է ճշմարտութեան անվերջացնալի փնտրտութով»⁴⁷ : Ս. Ս. Աւերինցեւն էղիպոսին զնահատելով, իրրեւ ներհայեցողական գիտելիքներ փնտրող կերպար, նրա՝ մօր հետ ունեցած արինապղծութիւնը պայմանաւորուած է համարել սրբազան իմացութեան հասնելու ձգտումով : Հնում արինապղծութեան արգելքի խախտումը հաւասար է դիտուել իմաստութիւն ձեռք բերելուն : Հետաքրքիր է, որ այդ կերպ է բացատրոււմ, օրինակ, պարսից մոգերի՝ իրենց մայրերի եւ դուստրերի հետ կենակցելու պարտազիր սովորոյթը⁴⁸ : Պրոպն այս տեսակէտերին համակարծիք լինելով, իր հերթին աւելացնում է, որ էղիպոսի՝ հօրը հակադրուելու՝ նրան սպանելու մոտիւր ծագում է մայրիշխանական ժամանակներից, երբ որդին չի ճանաչում թափառ կեանքով ապրող հօրը, ուղեւորոււմ է նրան փնտրելու եւ ճանապարհին հանդիպելով, առանց իմանալու, թէ ով է, հակամարտութեան է բռնոււմ հետը⁴⁹ :

էղիպոսի առասպելում հերոսը գիտակցել է իր անգորութիւնը նախահնամութեան կամքի առջեւ, որ գուշակել էր իր մեղանշումը ծնողների դէմ⁵⁰ : Նա մինչեւ մրուրը պարպել է դառնութեան բաժակը եւ իր մահն է փնտրում՝ ընթանալով իմաստութեան ճանապարհով : Դա դէպի յաւերժը տանող ուղին է, որ հակադրուած է նիւթական, տեսանելի աշխարհին : էղիպոսի ինքնակուրացումն էլ, ինչպէս ճիշտ նկատել է Աւերինցեւը, ուղղուած է սրբազան իմացութիւն ձեռք բերելու նպատակին : Յունական մշակոյթում վառ կերպով արտայայտուած է իրերի եւ երեւոյթների նկատմամբ մարմնական տեսողութեան անխաթէքութեան պատկերացումը, ըստ որի, մարմնական աչքերով կարելի է տեսնել միայն դրանց թուացեալ, երեւութական կողմը : Իսկ իմաստունը պէտք է գրկուած լինի աչքերի լոյսից, որպէսզի կուրութեամբ տեսնի անտեսանելին⁵¹ :

Իմացութիւն, գիտելիք՝ «գնոսիս» յունական եզրը Պլատոնի ժամանակներից սկսած, սկսել էր ձեռք բերել ոչ թէ մարդուն շրջապատող իրերի եւ երեւոյթների բանական/աւցիտնալ, այլ անբանական/իռացիտնալ բացատրութեան նշանակութիւն : «Գնոսիս» իւրացումը դիտոււմ էր ոչ իրրեւ հասարակութեան, այլ ընտրեալների՝ հոգեպէս շնորհալինների մենաշնորհ : Քրիստոնէական աշխարհայեացքում արդէն այս ուսմունքը շեշտադրոււմ է բարու եւ չարի, լոյսի եւ խաւարի, ոգու եւ նիւ-

թի հակամարտութեան հասկացութիւնների մէջ: Առաջին քրիստոնեաների քարոզներում խօսուում է այն «գաղտնիքի յայտնութեան» մասին, որը ժողովուրդներին ազգարարում է Աստուած՝ հաւատքին հնազանդուելու համար: Քրիստոնէական աւանդոյթների ծաղկման շրջանում «գնոսիս»ի դիրքերից սկսեց դիտարկուել արդէն աշխարհում չարի գոյութեան հիմնախնդիրը, որը կապուած էր կրօնական երկարմատութեան (գուալիզմի) գաղափարի հետ: մարդը շարութեան աշխարհի գերին է եւ երազում է ազատուել այդ գերութիւնից⁵³: Այստեղից էլ ծնունդ են առնում աշխարհատեսութեան, աստուածային սրբազան գիտելիքներ ձեռք բերելու եւ ապաշխարելու գաղափարները:

Գիտելիքներով իմաստնացած եւ ապաշխարանքի ու մահուան (իրականում՝ անմահութեան) ճանապարհը բռնող նոյնպիսի հերոս է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկը: Ծնողներն ուսման են տուել նրան: Նա իւրացրել է սուրբ գիրքը, բայց եւ մեղանչել է ծնողների դէմ՝ վաճառքի հանելով նրանց: (Այստեղ նոյնիսկ կարեւոր էլ չէ, թէ որտեղից կարող էր առաջանալ վաճառքի մոտիւր: դրա բացատրութիւնը մեզ չատ հետուն կը տանէր): Զրոյցի տարբերակներից մէկն անգամ պահպանել է յուշն էդիպոսի առասպելի մասին: Աղջկայ հարցերից մէկն է. «Ո՞րն է այն, որ հարն եւ որդին ի մէկ մօրէ ծնան եւ սուրբ կոչեցան»: Մանկան պատասխանն է. «Այն լատինացին է, որ հայրն մեռել էր եւ որդին է զինուորել, այլ աշխարհ գնացել է, յետոյ եկեր ժամանակաւ ի մօրն տունն դոնուիս է եղեր, չեն ճանաչեր՝ զիրար առեր եմ, երբ իմացեր որդի եղեր է»⁵⁴: Լատինացու անունը չի տրուում, բայց ակնյայտ է, որ խօսքն էդիպոսի մասին է: Հայ միջնադարեան հոգեւոր-աշխարհական գրականութիւնը նրան նոյնպիսի գինուոր է պատկերացրել, որպիսին գրարարում «մանուկ» եզրը «պատանի» եւ «սպասաւոր» իմաստներից գատ, ունեցել է «գինուոր», «գօրական» (ըստ երեւոյթին՝ նաեւ Քրիստոսի հաւատքի ռազմիկ՝ «Զինուորեալ մանկուեք... եկեղեցւոյ», ինչպէս աւանդուած է հայ մատենագրութիւնից⁵⁴) նշանակութիւնը: Առաւել հետաքրքրական է, որ էդիպոսին սրբի համարում են վերագրել, ինչը, թերեւս, հարկ է բացատրել նրա մասին եղած առասպելի ու «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի մողէլային եւ որոշ առումով նաեւ գաղափարախօսական նմանութեամբ:

«Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում կայ եւս մի կարեւոր հանգամանք, որ թւում է, թէ հակասում է Մանկան հանդերձեալ աշխարհ՝ երկնային արքայութիւն ուղեւորուելու պարագային: Չէ՞ որ Մանուկն իր մահը սահմանող թղթերը կարգալով, գոհութիւն է յայտնում ստա-

ցած ուսման համար, ինչի շնորհիւ խուսափել էր մահից: Սակայն այստեղ նախ պէտք է հարց տալ՝ ո՞ր մահից է խուսափում՝ Ֆիզիկական, թէ՞ Հոգեւոր: Հոգեւոր մահ քրիստոնէական ըմբռնումներով նշանակում է հոգու կործանում, մեղաւորների անվերջնալի եւ սահմակեցուցիչ տանջանքներ գեհէնում: Իսկ անմահութիւնը հոգու վերածնունդն է Աստուծոյ արքայութիւնում, ինչի մասին Նոր Կտակարանում հրեայ իշխան Նիկողեմոսին քարոզում է Քրիստոսը. «Ամէն ամէն ամէն ասեմ քեզ, եթէ ոչ որ ծնցի վերստին, ոչ կարէ տեսանել զարքայութիւն Աստուծոյ: Ասէ ցնա Նիկողեմոս, Ձիա՞րդ կարէ մարդ ծնանել որ ծերն իցէ. միթէ մա՞րք ինչ իցէ անդրէն յորովայն մօր իրոյ կրկին մտանել եւ ծնանել: Պատասխանի ետ Յիսուս եւ ասէ, Ամէն ամէն ասեմ քեզ, եթէ ոչ որ ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ: Ձի ծնեալն ի մարմնոյ մարմին է, եւ ծնեալն ի Հոգոյ հոգի է: Դու մի զարմանար թէ ասացի քեզ, Պարտ է ձեզ ծնանել վերստին: Ձի հողմ ուր կամի շնչէ, եւ զձայն նորա լսես, այլ ոչ գիտես ուստի գայ կամ յո երթայ. սոյնայէս եւ ամենայն ծնեալն ի Հոգոյն»⁸⁵:

Թէ որքան կարեւոր է քրիստոնեայ հաւատացեալի համար ջրից ծնուելու նախապայմանը, երեւում է ջրով մկրտուելու ծէսից, որից յետոյ համարում է, թէ մկրտուողը վերածնուեց Սուրբ Հոգուց: Այդպէս անդառնալի մահից փրկում եւ վերածնում է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկը՝ քսակով խմելով հանդերձեալ աշխարհ տանող ջրհորի ջուրը: Քսակն այտեղ, իբրեւ հարստութեան նշան, խորհրդանշում է երկնային արքայութեան գանձարանից օգտուելու նրա յաւակնութիւնը: Յիսուս Քրիստոսի քարոզներից մէկում էլ ասում է. «Մի երկնչիր, հօտ փոքրիկ, զի հաճեցաւ Հայր ձեր տալ ձեզ զարքայութիւն: Վաճառեցէք զինչս ձեր եւ տուք ողորմութիւն. եւ արարէք ձեզ քսակս առանց հնամալոյ, գանձ անպակաս յերկինս, ուր ոչ զոդ մերձեցայ եւ ոչ ցեց ապական»⁸⁶:

Հանդերձեալ աշխարհը, ուր երեք եղբայրների մասին հայկական ժողովրդական հեքիաթներում ջրհորի միջով յայտնուում է երրորդ հերոսը, կոչուում է «Մութ Աշխարհ», որից նա ձգտում է դուրս գալ «Լոյս Աշխարհ»: Անդրշիրիմեան այդ աշխարհի «մութ» մակդիրը յուշում է ոչ միայն մեռեալների խաւարչտին թագաւորութեան, այլեւ, առհասարակ, գիշերուայ գաղափարը, մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում Մանկան՝ հանդերձեալ աշխարհում յայտնուելուն նախորդում է նրա քունը ձիւս վրայ եւ ճանապարհից շեղուելը: Քունն, ինչպէս ասուեց, հայկական հաւատալիքներում մահուա-

նը համարժէք իրողութիւն է դիտուել: Դա երեւաց նաեւ արարական «Պառաւի Եւ Ուխտաւորի Պատմութիւնը» հեքիաթից, ուր ուխտաւորը քնելով, յայնուում է այն աշխարհում: Նոյնը կատարուում է գրոյցի Մանկան հետ, որը քնուում, ախինքն, մեռնուում է, իսկ նրա հոգին ջրհորից ջուր խմելով, վերածնուում է հանդերձեալ աշխարհում: Տեսնենք՝ այդ աշխարհում նկատուում են արդեօք գիշերուայ հետքերը:

Հանդերձեալ աշխարհում Մանկանը հիւրընկալած Պառաւը նրան պատմում է, որ երկրի արքայազուտըն ուզում է ամուսնանալ («Հօր Վրայ Նստեց, Մօրը Հագաւ, Մամը Թմեց»), հարցեր կամ հանելուկներ է առաջադրում փեսացուներին, սակայն նրանցից ոչ ոք իմաստութեամբ չի կարողանում դերագանցել Աղջկան: Քանի որ հարցերին չպատասխանելու պայմանը մահն է, ուստի գլխատում է փեսացուներին: Արդէն 99 փեսայի գլուխ է կտրել:

Մանուկը բախտը փորձելու համար գնում է Աղջկայ ապարանքը: Աղջիկը նստած է մարգարտաշար թախտին (գահին)՝ մի «մուշապարն» վայրում: Ոչ ոք նրան չի տեսնում: Նա տեսնում է բոլորին: Քաղաքին նայում է նրա «դուպպա»ն: Մարդկանց հետ խօսում է պառաւ թարգմանի միջոցով (a խումբ): Մի տարբերակում (d խումբ) նստած է ոսկով ու մարգարիտներով զարդարուած «բարձր չարտախում» (օթեակում-այսինքն, վերելում է), վարագուրածածկ «փանճարայի» (պատուհանի) մօտ:

Աղջիկը Մանկանը ոսկէ աթոռ է առաջարկում եւ սկզբնապէս երեք հարց ուղղում. ա) յ՞որ տաճուտէր է քո ծնունդն, բ) ո՞վ է քո հայրն, գ) ո՞վ է քո դայեկն: Մանկան պատասխաններն են.

ա) Խոյն է, բ) օդն, ամպն եւ անձրեւն, գ) այն է իմ դայեկն, որ նա իմ ձայնն կու լսէ, եւ ես գնորա ձայնն չեմ լսել: Զրոյցի մէկ այլ տարբերակում (b խումբ) Աղջկայ սկզբնական հարցերը երկուսն են. ա) ո՞վ է քո հայրն, բ) ո՞վ է քո մայրն: Պատասխաններն են. ա) հովն եւ հուրն, բ) հողն եւ անձրեւն: Այսինքն, Մանուկն իրեն ծնուած է համարում բնութեան չորս տարրերից:

Հարկ է ուշադրութիւն դարձնել ոչ միայն Աղջկայ խորհրդաւոր նկարագրութեանը, այլեւ նրա առեղծուածային երրորդ հարցին՝ նոյնքան առեղծուածային պատասխանին, որով Մանուկը ոչ մի անուն չի տալիս: Իրականում «դայեկն» Աղջիկն է, որը Մանկանը տեսնում է, բայց Մանուկը նրան չի տեսնում, նա Մանկան ձայնը լսում է, բայց Մանուկը նրա ձայնը չի լսում: Ուստի, եթէ սկզբնական հարցերը պարզեց-

նելու լինենք, կը ստացուի երկու հարց՝ երկու պատասխանով. «Մ'ի ես դու» եւ «Մ'ի եմ ես»: Առաջին հարցին Մանուկը պատասխանում է իր ծագման մասին տեղեկացնելով: Երկրորդ հարցի կապակցութեամբ ասում է. «Դու դայեկն ես»:

«Դայեկ», այսինքն, «դայեակ» հայերէն բառն, ըստ Հրաչեայ Աճառեանի, փոխառութիւն է պարսկական dayakից եւ նշանակում է «ծծմայր, ստնտու»⁵⁷: Անանիա Շիրակացին «դայեակ» է անուանում կիսայուսնին (այսինքն, այն լուսնին, որի կէսը ոչ ոք չի տեսնում). «Այս գօտին, որ կիսայուսին է համակարգի, սա է դայեակ անձրեաց եւ սնուցիչ բուրաստանաց»⁵⁸: Ուրեմն, եթէ լուսինը անձրեւների եւ բուրաստանների սնուցիչ է, ապա խորհրդանշում է խոնաւութիւնն ու թագութիւնը: Եւ իրօք, հայկական միջնադարեան նշանագրերի աղիւսակում «դայեակ» նշանագիրը տեղաւորուած է հիմնականում խոնաւութիւն, ամպրոպ եւ անձրեւ արտայայտող խորհրդանիշերի սիւնակում՝ «փայլակն», «ցուր», «վիշապ», «աղեղնաւոր»⁵⁹: Հայկական հաւատալիքներում աւանդաբար, խոնաւութեան, անձրեւարբերութեան յատկանիշներ են վերագրում Մովինար Մայր աստուածուհուն⁶⁰, յետագայում զրադաշտականութեան ազդեցութեամբ անուանափոխուած՝ Անահիտ: Վերջինիս մասին մինչեւ նորագոյն ժամանակները ժողովուրդն ասել է. «Սեծամայր ինքը մահն է (լուսին), իրենից է ցայտում Լուսնթակի շողերը, զիշերը մինչեւ լոյս ինքն է լուսաւորում ամբողջ աշխարհը»⁶¹: «Մահ» բառը դարձեալ ըստ Աճառեանի, հայերէնում փոխառութիւն է պահլաւերէն mahից, որ «լուսին» է նշանակում, ինչպէս որ mahikը՝ «լուսնակ»: Նոյնը եւ հայերէնում են կիսայուսնին «լուսնի մահիկ» ասում, որ փոխառուած է իրաներէնից⁶²:

Այժմ տեսնենք, թէ իրօք, «դայեկ» Աղջկայ արտաքին նկարագիրը լուսնային յատկանիշներ է կրում: Այդ մասին նախ խօսում է նրա բարձր՝ վերելում գտնուող դիրքը: Նրա «չարտախը» զարդարուած է ոսկով եւ մարգարիտներով, որոնք կարող են փոխարինել ոսկու եւ մարգարիտի նման փայլող աստղերին: Նա թաքնուած է վարագոյրի հտելում, ինչպէս լուսինն ամպերով է քողարկւում, ինչպէս հայկական հաւատալիքներում է Լուսին թագուհին ամպէ քող կրում⁶³: Հայկական աւանդութեան մէջ դէմքին քող է կրում Մովինար Մայր աստուածուհին⁶⁴, որը Մասնայ Մտեր զիւցագնափէպում ակնյայտօրէն որպէս լուսին է նկարագրւում: Հայոց թագաւորի «քոչկ ու սարի» առջեւից անցնելիս, Սենեքերիմ թագաւորի հարկահաններին մի լոյս է երեւում: Տեսնում են «անցկուն խորոտ աղջրկ մ'իրեաց, արետուն կ'ըսէր. Դու դուս մ'ըլլիր,

իս դուս ըլլիմ: Աղջըկ ընցկուն խորօտ, վուր տըսնուչորս յաւուր լուսնը-
կի կը նմանի, վուր եօթ սարի խոտէն դուս կու գայ»⁶⁵:

Լուսնի քօղը գրոյցում համապատասխանում է այն վայրին, որ
«մուշապախ» է անուանում: «Մուշապախ»ը կամ «մուշապաք»ն արա-
բերէն mushabbak բառն է, որ նշանակում է բարակ ճիւղերից՝ մետաղա-
լարերից հանգոյցներով հիւսուած յարմարանք, ցանց⁶⁶, այսինքն ծած-
կոց, որի ետեւում է քողարկուած Աղջիկը:

Առաւել արտայայտիչ է նրա «ղուպպա»ն, որ նայում է քաղաքին, ի-
հարկէ՝ դարձեալ վերելից: «Ղուպպա»ն կամ «ղուպպ»ը պարսկերէն
guba բառից է ծագում, բժշկագիտական եզրարանութեամբ, ցան, մաշ-
կացան հիւանդութիւնն է⁶⁷: «փսորիագը»⁶⁸: Դրա հետեւանքներից մէկն
այն է, որ դէմքի վրայ ցան է առաջանում, ինչպէս «ծաղիկ» հիւանդու-
թեան ժամանակ: Հայկական աւանդութեան մէջ էլ Լուսնին «ծաղիկ»
հիւանդութիւն եւ ծաղկատար դէմք է վերագրուած: Լուսինն, ասում են,
մի ժամանակ եղբօր՝ Արեւի հետ է ելումուտ արել, բայց քանի որ շատ
գեղեցիկ էր, չար աչքը դիպել էր նրան եւ «ծաղիկ» հիւանդութեան
պատճառ դարձել: Լուսնի երեսի բծերն էլ այդ հիւանդութեան նշանն
են⁶⁹:

Հարկ է յիշատակել նաեւ Մանկտ Պետերրուրգի Արեւելագիտու-
թեան Ինստիտուտում պահուող պարսկերէն մի ձեռագիր, որը մեր
կարծիքով, բովանդակութեան այլարանութեան առումով, աւելի հարա-
գատ է «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի հայերէն բնագրերին, քան
արարականը: Տեքստի լուսապատճէնն ամբողջութեամբ գտնուած է
Մկրտչեանի մօտ, որը հրապարակել է դրա մասնակի թարգմանութիւնը
միայն⁷⁰: Այստեղ նոյնպէս Աղջիկը Տղային (Մանկանը) իր հարցերն ուղ-
ղելիս, գերադասում է քողարկուած մնայ եւ այդ պատճառով դիմակ է
կրում: Նրա սկզբնական հարցերն էլ նոյնն են. «Ու՞մ տղան ես, եւ դայ-
եակդ ո՞վ է, եւ մայրդ ու հայրդ ովքե՞ր են»: Տղայի՝ Աղջկան ուղղած
հարցը հետեւեալն է. «Այն ո՞ր արքայազնն է, որ դժբախտացաւ եւ գա-
հից տապալուեց հողին ու արքայութիւնից՝ մուրացկանութեան [մէջ],
եւ ծնողներին վաճառեց եւ ապրուստ փնտրելու ու մահուանն ընդա-
ռաջ գնաց, եւ երեկոյեան նամագից մինչեւ լուսաբաց մահուան հետ էր,
լիակատար մահուան ճամփին ինչ-որ բան պատռեց ու ջրհորը գցեց
[...], (Նամակը - Գ.Մ.), մէկ այլ մահ նրան բռնեց, եւ այդ մահուան հետ
շատ վեճեր ունեցաւ ու վերջապէս դրան էլ յաղթեց, եւ կրկին անգամ
քնած քախտն արթնացաւ»:

Տղայի այս հարցը եզրափակում է Աղջիկ-Լուսինի, իրրեւ հանդերձեայ աշխարհի՝ գիշերուայ ներկայացուցչի մասին մեր վերոբերեայ դիտարկումները⁷¹։ Տղան, ինչպէս տեսնում ենք, Աղջկան ուղղակի «մահ»՝ իրաներէն «լուսին» է անուանում, իսկ իր ընթացած ուղին՝ «լիակատար մահուան (այսինքն, հանդերձեայ աշխարհի) ճանապարհ», որն, իհարկէ, դարձեայ սկսում է ջրհորից։ Տղան Մահուանը (Լուսինին) տեսնում է գիշերուայ ընթացքում, քանի որ նրա հետ է երեկոյան նամագից մինչեւ լուսարաց։

Մնում է միայն վեր հանել հայկական ձեռագրերում Մանկան հարցի մէջ թաքնուած ալլաբանական մէկ այլ խմատ եւս։ Եթէ արդէն գիտենք, որ «մահ»ը նաեւ Լուսինն է՝ Աղջիկը, որը գլխատում էր փեսացու արքայազններին, ապա Մանկան հարցը, թէ՛ «Այն ո՞վ էր, որ իր մահը խմեց, բայց ապրեց», կարելի է մեկնարանել նաեւ հետեւեայ կերպ՝ «Այն ո՞վ էր, որ մահուան սպառնալիքի ներքոյ պատասխանեց «Մահուան» (Լուսին-Աղջկայ) հարցերին եւ ապրեց»։ Ստացում է, որ զրոյցում Աղջկայ՝ Մանկանն ուղղած «Ո՞վ է դաշեկդ», այսինքն. «Գիտե՞ս ում հետ գործ ունես, եւ ո՞վ եմ ես, որ Լուսինն եմ» հարցը Մանուկը վերջում վերադարձնում է Աղջկան. «Ո՞վ էր այն Մահը (Լուսինը), որ մահ էր սփռում», ապա յաւելում է. «Եւ ո՞վ էր նա, որ յաղթեց Մահին (Լուսինին)», այսինքն՝ «Գիտե՞ս, թէ ո՞վ եմ ես...»։

Իսկ, թէ ո՞վ է Մանուկը, դա մէկ այլ աշխատութեան թեմա է։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մանուկ Արեղեան, *Երկեր*, հտ. Գ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 20-32.

² Նոյն, էջ 20.

³ Արմենուհի Ն. Սրապեան, «Ներածութիւն», *Պատմութիւն Հասն Մանկանն Եւ Աղջկանն. Պատմութիւն Զաղագս Փա՛շուլ Թաղաւորին*, աշխատասիրութեամբ Ա. Սրապեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 5-6.

⁴ Նոյն, էջ 13-20.

⁵ Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. VIII, բնագրի պատրաստումը, նախարանը, ծանօթութիւնները, բառարանն ու ցանկերը Ա. Մ. Նազինեանի եւ Ռ. Հ. Գրիգորեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, էջ 214.

⁶ Նոյն, հտ. VII, հատորը տպագրութեան են պատրաստել Ա. Մ. Նազինեանը եւ Մ. Ն. Ա. Նաբեյեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1979, էջ 57.

⁷ Նոյն, հտ. III, հատորը պատրաստեց եւ նախարանը գրեց Ա. Մ. Նազինեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1962, էջ 510. Վերնագրի մէջ, թերեւս, վրիպակ կայ. «Մա Մըն պէտք է կարդալ «մահը», քանի որ զրոյցի, ինչպէս նաեւ հեքիաթի այլ տարրերակներում հերոսն իր մահն է խմում։

- ⁸ Պ. Մուրադեան, «Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքի» Զրոյցի Հայկական Եւ Վրացական Պատմութիւնների Ու Նրանց Փոխաբարբերութեան Շուրջ», *Բանբեր Մատենագրութիւն*, N 6, Երևան, 1962, էջ 249:
- ⁹ Ե. Ա. Սիմոնեան, *Հայ Միջնադարեան Կաթաներ*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 135:
- ¹⁰ Հ. Ն. Անդրիկեան, «Միջին Դարու Վէպերէն - Հարցմունք Աղջկան», *Բազմաձև*, 8, Վենետիկ, 1906, էջ 344:
- ¹¹ *Kniga 1001 Nochi* (Հազար Ու Մէկ Գիշերուայ Գիրք, Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Մ. Ա. Սալէի), Հտ. V, Մոսկուա, «Նովոստի» Հրատ., 1992, էջ 13-93:
- ¹² Ն. Ակիբեան, «Զրոյց Պղնձէ Քաղաքի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-2, Վիեննա, 1958, էջ 24:
- ¹³ Ա. Զօպանեան, *Հայ էջեր*, Փարիզ, 1912, էջ 1Ը-1Թ:
- ¹⁴ Սրապեան, էջ 10:
- ¹⁵ Ե. Մկրտչեան, *Արարական Գեղարուեստական Արձակի Նմուշների Հայ Միջնադարեան Թարգմանութիւնները*, Երևան, Զանգակ-97, 1998, էջ 24-25, 44-45:
- ¹⁶ Ambrojo Donini, *U Istokov Khristianstva* (Քրիստոնէութեան Ակունքների Մօտ), Մոսկուա, «Պոլիտիզդատ» Հրատ., 1988, էջ 38-140:
- ¹⁷ *Աստուածաշունչ*, Վիեննա, 1929, Մարկոս, Ժ, 14-16:
- ¹⁸ Նոյն, *Ղուկաս*, Թ, 48:
- ¹⁹ Նոյն, *Ղուկաս*, 2, 20-25:
- ²⁰ Նոյն, *Մարկոս*, Ժ, 17-25:
- ²¹ Նոյն, 29-31:
- ²² Նոյն, *Ղուկաս*, ԺԴ, 26:
- ²³ *Ազգամանեցեայ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1914, էջ 424:
- ²⁴ Սրապեան, էջ 109-142:
- ²⁵ Նոյն, էջ 15-20:
- ²⁶ Նկատենք, որ զրոյցի տարբերակներում Մանուկը ոչ թէ ինքնասպանութիւն է գործում, այլ իր փոխարէն ջրհորն է իջեցնում գղակը կամ քաակը՝ իսկ ջրհորի միջով մտնելու՝ Հանդերձեայ աշխարհ իջնելու մտախր ոչ թէ քրիստոնէութիւնն է ստեղծել, այլ գալիս է Հեթանոսական խոր անցեալից՝ Հմմտ.՝ Արեւելեան սլաւոններից յայտնի Անդրէյ Կրետացու եւ քրիստոնէական համանման այլ հերոսների՝ ջրհորում կամ հորում թաղուելու, ապա վերածնունդու մասին սրիժների հետ: (Vladimir Ya. Propp, "Edip V Svete Folklor. Motiv Chudesnogo Rozhdeniya," *Folklor I Deystvitel'nost* (Էդիպոսը Բանահիւսութեան Լոյսի Ներքոյ՝ Բանահիւսութիւն Եւ Իրականութիւն գրքում), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1976, էջ 296-298:
- ²⁷ Մանուկ Արեղեան, *Երկեր*, Հտ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 384-385; Vladimir N. Toporov, "Ob Otrajenii Odnogo Indoevropskogo Mifa V Drevnearmyanskoy Tradicii" (Հայկական Աւանդոյթի Մէջ Մի Հնդեւրոպական Աստուծոյ Արտացոյցման Մասին), *Պատմարանասիրական Հանդէս*, N 3, Երևան, 1997, էջ 97-105:
- ²⁸ *Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ*, Հտ. II, պատրաստեց եւ առաջարկը գրեց Ա. Մ. Նազիբեանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, էջ 23:
- ²⁹ Նոյն, Հտ. VII, էջ 585:

- ³⁰ Նոյն, հտ. 1, պատարաստեց եւ առաջարանը գրեց Ա. Մ. Նազինեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1959, էջ 27.
- ³¹ Նոյն, էջ 49.
- ³² Նոյն, հտ. V, Հատորի նախարանը, բնագիրը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Մ. Նազինեանի եւ Մ. Մ. Գրիգորեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1966, էջ 415.
- ³³ Թոստամ-Չայ Հալիբանական Վէպ (Ճիւղղուտի Բանաստեղծի Մենդեան Հազարամեակին Նուիրուած Ժողովածու), Երեւան, «Արմֆան» հրատ., 1934, էջ 180-183, 189-193.
- ³⁴ Книга 1001 Nochi, էջ 9-12.
- ³⁵ Մ. Բ. Յարութիւնեան, «Մի Դրուպ Հայ Առասպելարանութիւնից» Պատմարանախրատեան Հանդէս, N 1, Երեւան, 1989, էջ 157-166; Vyacheslav V. Ivanov, Vladimir N. Toporov, Issledovaniya V Oblasti Slavyanskikh Drevnostey (Հետազոտութիւններ Սլաւոնական Հնութիւնների Բնագիտաբանում), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1974, էջ 31-35.
- ³⁶ Մ. Բ. Յարութիւնեան, Հայ Ժողովրդական Հանելուկներ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1965, էջ 17-18, 68.
- ³⁷ Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հտ. Գ, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 235.
- ³⁸ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. II, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1981, էջ 433.
- ³⁹ Մկրտչեան, էջ 26.
- ⁴⁰ Bartold Van-der Varden. *Probidayushchayasya Nauka II. Rojdenie Ostronomii* (Արթնացող Գիտութիւն II. Աստղագիտութեան Մնունդը), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1991, էջ 156-157; M. Drezden, "Mifologiya Drevnego Irana" (v kn. Mifologii Drevnego Mira) (Հին Իրանի Դիցարանութիւնը՝ Հին Աշխարհի Առասպելարանութիւնները գրքում), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1977, էջ 360-361.
- ⁴¹ Նոյն.
- ⁴² Արտա Վիրապ Նամակ. Եւալտի Ծիրան, պաշխարէն բնագրից թարգմանեց եւ ծանօթագրեց պրոֆ. Ռ. Թ. Աբրահամեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1958, էջ 117-137.
- ⁴³ Արտա Վիրապ, «Ներածութիւն», էջ 37.
- ⁴⁴ Արտա Վիրապ, էջ 119-120.
- ⁴⁵ Նկատի ունենք այն, որ ծնողների դէմ մեղանշելու մոտիւ ծագումը չի վերաբերում քրիստոնէութեանը, մահմեդականութեանը կամ որեւէ այլ կրօնի: Այդ մոտիւն այնքան հին է, որքան, կարծում ենք, հին են աստղային դիցարանութեան ակունքները: Ակնհերե է Ռ. Գրէյվսի վերակազմած օրացուցային առասպելի համատեքստում, որի համաձայն, եղել է Լուսնային Մայր աստուածուհի, որն ունեցել է արական բնոյթով վեներա մայրակը մարմնաւորող Որդի եւ Վիրապ ամուսին: Որդու ծնունդը պայմանաւորուած է եղել Վիրապի մահով, աւելի կոնկրէտ՝ Որդին ծնունդով, սպանել է Հօրը եւ դարձել իր Մօր ամուսինը: Սակայն տարին մէկ անգամ վերածնունդ է Վիրապը եւ զո՛ւ է գնացել Որդին, աւելի կոնկրէտ՝ Վիրապը սպանել է Որդուն եւ կրկին դարձել յուսնային աստուածուհու ամուսինը (R. Graves, *Belaya Boginia* (Ապրտակ Աստուածուհին), Մոսկուա, 1969, էջ 447-448): Գրէյվսը չի ասում, թէ աստղային երկնքում ի՞նչ տեղ է զբաղեցնում Վիրապը, սակայն մեր կարծիքով՝ Կարծի համաստեղութիւնն է: Դասական աստղաբաշխութեան մէջ երեկոյեան ծագմամբ վեներայի գրչերային տունն է համարուել Ծուլ համաստեղութիւնը՝ Ապրիլ ամսից սկսած, որտեղ իր բարձրակէտին է հասնում Լուսինը: Կէտքում վեներայի ցերեկային տունն է (այսինքն՝ ծա-

գում է յուսարացին), իսկ Կարիճուձ թայկացում ունի (A. Y. Saplin, *Astrologicheskiy Entsiklopedicheskiy Slovar* (Աստղաբաշխական Հանրագրտարանային Բառարան), Մոսկուա, 2001, էջ 99, 254): Երբ Ապրիլին ծագել են Կարիճի աստղերը, Յուլն ամսուայ վերջում ամբողջովին թլել է Նորիզոնից ներքու (գետնի տակ) եւ «մեռել»: Կարիճի է կարծել, որ ցուլը վեններայի խորհրդանիշն է, եթէ ոչ՝ ինքը վեններան, քանի որ *Գիլգամէշ* է կոտում էլ Իշթարն է (=վեններան) Գիլգամէշի դէմ ուղարկում ցուլին, որը սպանուում է վերջինիս ձեռքով (*Հին Արեւելքի Փոփոխ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 129-130): Սերբերն ու խորուաթները վեններային ուղղակիորէն Յուլաստղ են անուանում (Y. A. Karpenko, *Nazvania Zvezdnogo Neba* (Աստղային Երկնքի Անուանումները), Մոսկուա, 1981, էջ 80): Կարծում ենք, որ Քրիստոսին քաջ յայտնի են եղել վեններայի հետ կապուած առասպելական պատկերացումները, այլապէս չէր ասի, թէ՛ «Ես եմ... առաւօտեան պայծառ աստղը» (Յայտնութիւն, գլ. ԻԲ, 16), այսինքն՝ վեններա մարտակը, որ հայ քրիստոնէական մատենագրութեան մէջ «Արդարութեան Արեգակ» է անուանուում (Նոր Բաագիրք Հայկազեան *Լեզուի*, հտ. 1, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 374), իսկ Արդարութեան Արեգակն ինքը Քրիստոսն է (Արեգեան, *Երկիր*, հտ. Դ, էջ 360-365): Քրիստոնէութիւնը պարզապէս վերահմաստարել է հեթանոսական ըմբռնումները՝ առաջ քաշելով արիւնակցական, հարագատական կապերը երկնային արքայութեանը հասնելու ձգտումներին ստորագրանելու առաւել ընդունելի դիրքորոշում: Եւ եթէ Քրիստոսը Ղուկասի եւ Մարկոսի աւետարաններում (ԺԴ, 25-27, Ժ, 29-31) կոչ է անում թողնել զօրը, մօրը եւ մերձաւոր հարագատներին՝ հետեւել իրեն յախտնական կեանքի հասնելու նպատակով, ապա դրանով ոչ թէ մեղք է մղում, այլ հոգեւոր կատարելութեան ձգտմանն, աստուածային հոյժեանք միանալու եւ հոգեւոր անմահութեան գաղափարներն է առաջ քաշում: Սա արդէն աստղային դիցարանութիւն չէ, այլ միանգամայն երկրային, մարդկային հաւատամք:

- ⁴⁹ Euripid, "Finikiyanki" (v kn. *Tragedii*) (Փինիկուհիներ՝ Ողբերգութիւններ գրքում), հտ. II, Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1969, էջ 165-167:
- ⁴⁷ V. N. Yarkho, "Tragicheskiy Teatr Sofokla" (v kn. *Sofokl, Drami*) (Սոֆոկլէսի Ողբերգական Թատրոնը-Սոֆոկլէսի Դրամաներ գրքում), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1990, էջ 482:
- ⁴⁸ S. S. Averintsev, "K Tolkovaniyu Simvoliki Mifa O Edipe" (v kn. *Antichnost I Sovremennost*) (Էդիպոսի Առասպելի Խորհրդանիշերի Համակարգի Մեկնարանման Խնդրի Եւրջը՝ Հնութիւն եւ Արդիականութիւն գրքում), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1972, էջ 90-102:
- ⁴⁹ Propp, էջ 266-267, 270-272, 278-280:
- ⁵⁰ *Mifi Narodov Mira* (Աշխարհի Ժողովուրդների Առասպելները), հտ. II, Մոսկուա, 1992, էջ 657:
- ⁵¹ Averintsev:
- ⁵² Ambrojo Donini, էջ 128-130:
- ⁵³ *Պատմութիւն Վասն Մանկանն*, էջ 105:
- ⁵⁴ Նոր Բաագիրք Հայկազեան *Լեզուի*, հտ. II, էջ 206:
- ⁵⁵ *Յովհաննու, Գ*, 3-9:
- ⁵⁶ Ղուկաս, ԺԲ, 32-34:
- ⁵⁷ Հ. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, հտ. Ա, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1971, էջ 618:

⁶⁸ Ա. Գ. Աբրահամյան, *Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը*, Երևանի Մատենա-դարանի Հրատ., 1944, էջ 325-326:

⁶⁹ Յ. Ա. Մարտիրոսյան, *Գրաութիւնը Ազգութիւն և Նահանգարում*, Երևան, «Մովսէսական գրող» հրատ., 1978, էջ 87:

⁷⁰ Արեղեան, *Երկեր*, հտ. Է, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1975, էջ 71:

⁷¹ Կ. Մելիք-Փաշայեան, *Անահիտ Դիցուհու Պաշտամունքը*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1963, էջ 68:

⁷² Աճառեան, հտ. Գ, էջ 235:

⁷³ Գ. Սրուանձտեանց, *Երկեր*, հտ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտութեան և Ազգագրութեան Ինստիտուտ, 1978, էջ 76:

⁷⁴ Արեղեան, հտ. Է, էջ 70:

⁷⁵ Մասնայ Մտեր, հտ. Ա, Երևան, «Հայպետհրատ», 1936, էջ 307-308:

⁷⁶ Ռ. Ա. Ղազարեան, Յ. Մ. Աւետիսեան, *Միջին Հայերէնի Բառարան*, հտ. Բ, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1992, էջ 150-151:

⁷⁷ Նոյն, էջ 76:

⁷⁸ Աճառեանը հայ հին մատենագրութեան տուեանքների վրայ յիշուելով, տալիս է «ղուպայ» կամ «կուպայ», «կուրայ» բառերի իմաստարանական մէկ այլ բացատրութիւն եւս՝ առանց յիշատակելու «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում եղած գործածութիւնը: Յիշուել է «Քրիստոսի գերեզմանի գմբէթը կամ մատուղը՝ նշանակութեամբ Մէկ անգամ էլ հանդիպում է «հեծանելի ուղտի վրայ շինուած գմբէթի» իմաստով: «Նստնայ ի յուղտ, նորկազմ զարդոք պաճուճեալ ականակոտ բամբօք. եւ դուպայ ոսկի ընդիպուեալ ի շարս մարգարտաց գմբէթազարդ ի վերայ նորս» (Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, հտ. Բ, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 661):

⁷⁹ *Հանդէս Գրականական Եւ Պատմական*, գիրք 1, Մոսկուա, 1888, էջ 372:

⁸⁰ *Մկրտչեան*, էջ 41-43, 127, ծանօթ. 146:

⁸¹ Այն, ինչ ասուած է Աղջկայ լուսնային բնութագրի մասին, անշուշտ, չի առնչուած քրիստոնէական ըմբռնումներին եւ, ինչպէս կարելի է նկատել, գալիս է դեռեւս խոր հեթանոսական անցեալից: Հին աշխարհին են պատկանում այնպիսի դիցարանական ըմբռնումներ, որոնք մտեայնների (որպիսին է «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկը) հոգիներն անմիջականօրէն Լուսնի հետ են կապուած: Հնդկաստանի հաւատալիքներում, օրինակ, իրենց վերամարմնաւորմանը սպասող հոգիներն ապաւինում էին Լուսնի անցած ճանապարհին, մինչդեռ Արեւի անցած ճանապարհը համարուած էր «Աստուածների ուղի»: Յունական աստղային դիցարանութեան մէջ լուսնի վրայ են գտնուած Եփոսէեան դաշտերը, ուր մահուանից յետոյ ուղեւորուած են հերոսներն ու կեսարները: Առաւել վառ նմոյշ է պահպանուել իրանական աւանդութեան մէջ, ուր մեծեայնների հոգիները, եթէ բարի են եւ առաքինի, անցնում են դէպի աստղերը տանող Ջինվատ կամրջի վրայով, ուղեւորուած նախ լուսնի, այնուհետեւ մտնում արեւի մէջ (M. Eliade, *Patterns In Comparative Religion*, Լոնդոն, 1983, էջ 172): Մինչդեռ քրիստոնէայ քարոզչական բնոյթ ունեցող գրականութեան մէջ տրամաբանօրէն, ապաշխարող Մանուկից հանդերձեալ աշխարհում հոգեւոր կեանքի քննութիւն պէտք է վերցնէր Աստուած եւ ոչ թէ Լուսինը: Բայց, ինչպէս ասել ենք, ի դէմս «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի, մենք գործ ունենք ոչ թէ սոսկ քրիստոնէական ուղղապիծ քարոզների, այլ հոգեւոր-այլարանական գրականութեան հետ: Իսկ այդ գրականութիւ-

նը Հին առասպելները վերածնում էր ըստ իր աշխարհայեացքի եւ համապատասխան ալլաբրանական մեկնարանութիւններ տալիս (Արեղեան, Հօ. 9, էջ 110-111): Այդպիսի մօտեցումը հնարաւոր կարող էր լինել միայն այն դէպքում, եթէ Հին առասպելները յարատւէին նաեւ միջնադարում կամ գոնէ կորած չլինէր յուշը նրանց մասին: Հակառակ դէպքում անիմաստ կը լինէր Հեթանոսական դարերի բանահիւսական նրութը հոգեւոր-ալլաբրանական գրականութեան լռյսի ներքոյ ներկայացնելը, քանի որ անըմբռնելի կը մնար ժողովրդական գանգուածներին:

CERTAIN ALLEGORIC CODES IN THE TALE OF
"ABOUT THE CHILD AND THE GIRL" IN THE LIGHT OF
MIEVIAL ARMENIAN SPIRITUAL-ALLEGORIC LITERATURE

(Summary)

GAGIK MARTOYAN

Armenia witnessed a period of economic prosperity and abundance during the Bagratide kingdom (10th and 11th centuries). The improved living conditions were conducive to more leisurely behaviour and attitude towards life. This led to a conflict between spiritual and material values in life.

A reflection of this clash was in the revival of old legends and myths vested with Christian values and interpretations.

The tale of "About the Child and the Girl" is a medieval translation with a narrative putting the image of a Christian youngster ("manuk") in the format of an internationally known folk tale. It was circulated to promote Christian values, glorify spiritual life, repentance, piety, prudence, and frugality.

Martoyan tries to combine the mythical section of the story, which has to do with the hero solving the riddles raised by the princess and later marrying her, with the Biblical teachings of Jesus that one needs to quit all earthly fortunes and follow the word of God. In matching the young hero with the mythological sun and the princess with the moon, Martoyan underpins his argument by drawing in mythological elements found in the tale. Some of these are drinking the water, being hosted by an old woman, fighting against the dragon who controls the town spring, etc. On the other hand, the hero in the tale is named "child" which has the dual meaning. He can be a soldier of Christian faith, and it reminds us of Jesus's call that in order to get into heaven one has to be like a child.